

A 'hiány'-t jelentő denominális fosztóképzős melléknevek szemantikai ellentétpárjai

1. Ahogyan a hasonló jelentésű (kváziszinoním vagy szinoním) és hasonló vagy azonos alakú (kvázihomoním vagy homoním) szavak, úgy az ellentétes jelentésű (antoním) szópárok is hatással vannak vagy lehetnek egymás jelentésére, jóllehet ez a szembenállás a jelentés alakulásában nem játszik olyan fontos szerepet, mint a szinonímia vagy a homonímia.

A nyelv általában elég rapszodikusán fejleszti ki az ellentétes szópárokat. A jelentések szembenállása nagyon változatos lehet, és nemcsak a megszokott ellentétekben (*hideg – meleg, nagy – kicsi* stb.) nyilatkozhat meg. A nyelvi jelentés tan, a szemiotika, többféle ellentétfogalommal is dolgozik.

1.1. Az ellentét első fajtája a logikában is ismert *kizáró ellentét*. Ekkor az egyik jelentés kioltja, kizárja a másikat, azaz ha az egyik igaz, akkor a másik biztosan hamis. Ilyen például az *él és meghalt*, a *nős és nőtlen*.

1.2. A nyelvi ellentét másik fajtája a *megfordítás*, például *jön – megy, hoz – visz, kérdez – felel, beszél – hallgat, megvesz – elad*. Ezekben a példákban ugyanarról a tényről két különböző mondatot állíthatunk, például *Péter eladta Pálnak a traktort*, illetve *Pál megvette Pétertől a traktort*, és szó sincs arról, hogy az egyik igaz volta a másik hamis voltát jelentené. A *megvesz* és az *elad* tehát nem ellentétesek, hanem az egyik megfordította a másiknak, a különbség csak a nézőpont különbözőségében van, mint a *domború* és a *homorú* esetében.

1.3. A nyelvi ellentét harmadik, talán legérdekesebb fajtája a *fokozatbeli ellentét* *és ség*. Ilyen a *nagy – kicsi*, a *régi – új*, a *cammog – száguld* stb. Első látásra itt is ellentétes jelentésekről van szó, hiszen nem lehet valami egyszerre nagy és kicsi, nem cammoghat az, ami száguld. Ám ezek között végtelen számú fokozat létezik (vö. Nádasy 1999: 70–1).

2. A konkrét és absztrakt jelentésű ellentétpárok kialakításában az ellentétes funkciójú képzők is fontos szerepet játszanak.

2.1. A 'hiány' kifejezésére szolgáló denominális fosztóképzős alakok többnyire a 'valamivel való ellátottság'-ot jelentő *-(V)s* melléknévképzővel és a vele szinoním kapcsolatban lévő szerkezetes *-(j)Ú* formánssal létrehozott melléknevek állnak szemben szemantikailag. Induljunk ki az *-(V)s* és az *-(j)Ú* képző használatára vonatkozó definíciókból:

a) Az *-(V)s* képzős melléknevek az egymással a jellemző – jellemzett viszonyában lévő dolgok és jelenségek nevei közül azokból képezhetők, amelyek a jellemző oldalt jelenítik meg. Az egymással (általában) „rész – egész”, illetve birtokviszonyban lévő dolgok és jelenségek közül olyan részeknek a neveiből képezhetők, amelyek az adott egésznek jellegzetes tartozékai, alkotóelemei, ugyanakkor az adott egésznek nem elidegeníthetetlen („nem inherens”), hanem leválasztható részei (vö. Laczkó 2000: 648).

b) Az *-(j)Ú* szerkezetes képzővel akkor képezhetünk mellékneveket, ha a kötelező melléknévi vagy számnévi bővítménnyel ellátott dolog vagy tulajdonság szükségszerűen tartozik hozzá, elidegeníthetetlen (nek tekintett) része vagy tulajdonsága („inherens jegye”) a jelzett szóval megnevezett dolognak, személynek (vö. Laczkó 2000: 647, Kiefer 2003: 193).

E definíciók értelmében azt kell feltételeznünk, hogy a fosztóképzős formák csak *-(V)s* képzős derivátumokkal állhatnak szemben, tudniillik csak ez a típusú „rész – egész” viszony teszi lehetővé

a résznek az egésztől való leválasztását. Az $-(j)Ű$ képzős derivátumok ugyanis olyan „rész – egész” viszonyt implikálnak, amelyben a rész (a dolog vagy tulajdonság) olyan szervesen, elidegeníthetetlenül tartozik hozzá az egészhez, hogy a leválasztása az egész megszűnését vagy csonkává válását eredményezi. Egy főnév tehát csak akkor kaphat fosztóképzőt, ha a rész elidegeníthető része vagy tulajdonsága az alanyi funkciójú birtokos argumentumnak. Két típus különíthető el:

– a *lombtalan* fa, *fületlen* csésze, *nyeletlen* kapa stb. típusú példák olyan „rész – egész” viszonyt mutatnak, amelyekben a részek (a *lomb*, a *fül*, a *nyél*) nem elidegeníthetetlen jegyek, csak hozzátartoznak az egész (a *fa*, a *csésze*, a *kapa*) képzetéhez;

– a *sóltan* leves, *ruhátlan* ember, *modortalan* viselkedés, *gyermektelen* család, *fedéltelen* ház stb. típusú példák pedig csupán annyit fejeznek ki, hogy a két dolog között járulékos viszony (hozzárendelés) van: általában együtt szoktak előfordulni anélkül, hogy az egyik része lenne a másíknak (vö. Kiefer 1999: 200–4).

2.2. A fosztóképzővel és az $-(j)Ű$ formánssal létrehozott derivátumok kapcsolata

Az $-(j)Ű$ képzőre vonatkozó fentebb (ld. 2.1.b pont) megfogalmazott használati szabályokból az következik, hogy az elidegeníthetetlen denotátumokat jelölő főnevek fosztóképzős származékaik szemantikailag helytelenek, például **keréktelen autó*, **lábatlan szék*, **orratlan ember*, **fátlan erdő*, **acéltalan acélrúd*, **tagtalan párt* stb. Mivel azonban ezek a szemantikai általánosítások is csak alapvető tendenciákat igyekeznek kijelölni, mindig előfordulhatnak ingadozások, átfedések és kivételek is, például a konkrét használatban: *fogatlan*; átvitt értelemben: *alaktalan* (ill. *jóalakú*), *szívtelen* (ill. *jószívű*, *nyíltszívű*), *lelketlen* (ill. *jólelkű*), *esztelen* (ill. *jóeszű*) stb.

2.3. A fosztóképzős és az $-(V)s$ képzős derivátumok szembenállása

Ha a szemiotika által használt ellentétfogalmakat szem előtt tartva vizsgáljuk meg a fosztóképzővel és az $-(V)s$ képzővel létrehozott ellentétpárokat, a következő megállapításokat tehetjük.

2.3.1. A konkrét, tárgyi jelentésű főnévből $-(V)s$ képzővel létrehozott derivátumok és fosztóképzős ellentétpárjaik között lehet „igen – nem” jellegű kizáró ellentét, például *családos* – *családtalan*, *nős* – *nőtlen*, *lázás* – *lázatlan*, *ragos* – *ragtalan*, *szakállas* – *szakálltalan*.

A szókészletnek ezek az elemei kontextusra való tekintet nélkül jól definiálhatók az arisztotelészi kategóriaelmélet keretében az úgynevezett disztinktív szemantikai jegyekkel történő jelentésleírás (más néven komponens elemzés) alkalmazásával. A definíciós jegyek binárisak, szükséges és elégséges feltételeket fogalmaznak meg, például *nős* ('férfi, van felesége') \leftrightarrow *nőtlen* ('férfi, nincs felesége'); *lázás* ('akinek a testhőmérséklete 37 foknál magasabb') \leftrightarrow *lázatlan* ('akinek nincs láza'); *szarvas* ('állat, a fején szarvat vagy ahhoz hasonló kinövést visel') \leftrightarrow *szarvatlan* ('állat, nincs szarv a fején').

2.3.2. A 'hiány'-t, illetve 'ellátottság'-ot jelentő antonímapárok esetében a jelentéskomponensek segítségével történő jelentésleírás általában nem alkalmazható jól; az ellentétes jelentésű képzők ugyanis gyakrabban hoznak létre olyan derivátumokat, amelyek jelentései a szembenállás különböző fokait képviselik, de nem zárják ki egymást. A jelentések többsége skaláris jellegű, és az adott időben és helyen elfogadott konvencióktól függ, például *csapadékos* \leftrightarrow *csapadéktalan*, *sós* \leftrightarrow *sóltan*, *színes* \leftrightarrow *színtelen*, *zsiros* \leftrightarrow *zsírtalan*. A kognitív nyelvészet ezekre az esetekre dolgozta ki a jelentésleírás új kategorizációs elméletét, az úgynevezett prototípuselméletet. Erre az elméletre alapozva fogalmazódik meg a nyitott típusú kategória koncepciója, amely a valahová tartozás alapjául nem a pontos kritériumrendszernek (a szükséges és elégséges feltételeknek) való szigorú megfelelést teszi, hanem egy dinamikus modellt állít fel a „centrum – periféria” elv keretében. A centrumban a kategóriát, illetve a kategória tipikusnak tartott elemeit legpregnansabban képviselő prototípuspéldány helyezkedik el, a többi pedig a prototipikus és nem prototipikus egyedek viszonyrendszerében a középponttól a perifériáig terjedő, több pontból álló fokozati skála mentén helyezkedik el.

A vizsgált antonímpárok közül a fokozatbeli ellentétek csoportjába általában azok a derivátumok tartoznak, amelyek alapszava absztrakt jelentésű, a derivátumok pedig az alapszó által kife-

jezett tulajdonság meglétére vagy hiányára utalnak, például *barátságos* ↔ *barátságtalan*, *egészséges* ↔ *egészségtelen*, *erős* ↔ *erőtlen*, *emberséges* ↔ *embertelen*, *fájdalmas* ↔ *fájdalmatlan*, *helyes* ↔ *helytelen*, *igazságos* ↔ *igazságtalan*, *törvényes* ↔ *törvénytelen*. Ezek a relatív fogalmakat jelölő párok egy képzeletbeli skála két olyan pontját (nem biztos, hogy végpontját) jelölik, amelyek között az átmenet folyamatos. Jelentésük változhat a beszélő környezete, tapasztalata szerint, de változhat a főnévi alaptag függvényében is (pl. az orvosi vizsgálat lehet *fájdalmas* és *fájdalmatlan*; *erős* lehet ember, jellem, cigaretta, hang, íz stb.).

2.3.3. A nyelv fejlődése számos esetben a látszólag, legalábbis képzésük szerint ellentétesnek indult szópárok egyes tagjainak jelentését más-más irányba vitte, tehát az azonos alapszóból képzett változatok ma már nem minden esetben alkotnak szemantikai ellentétpárt. Bőségesen találunk példát erre a változásra:

<i>anyás</i>	'anyjához túlzottan kötődő'	–	<i>anyátlan</i>	'akinek az anyja már nem él'
<i>becses</i>	'különleges értékű'	–	<i>becstelen</i>	'becsületét vesztett, aljas'
<i>csinos</i>	'jó alakú, szép'	–	<i>csintalan</i>	'pajkos, fegyelmezetlen'
<i>ékes</i>	'vmivel díszített, díszes'	–	<i>éktelen</i>	'nagyértékű, rettenetes'
<i>házas</i>	'nős'	–	<i>háztalan</i>	'nincs saját háza'
<i>híres</i>	'ismert, nevezetes'	–	<i>hirtelen</i>	'gyorsan, váratlanul'
<i>idős</i>	'öreg'	–	<i>időtlen; idéetlen</i>	'örök, el nem múló; ügyetlen'
<i>jeles</i>	'jó, kiváló'	–	<i>jeltelen</i>	'amin nics jel'
<i>kedves</i>	'barátságos, szíves'	–	<i>kedvetlen</i>	'rosszkezdű, levert'
<i>kies</i>	'kedves; elhagyott'	–	<i>kietlen</i>	'sivár, elhagyott'
<i>lelkes</i>	'lelkeseéstől áthatott'	–	<i>lelketlen</i>	'szívtelenül kegyetlen'
<i>modoros</i>	'erőltetett, mesterkélt modorú'	–	<i>modortalan</i>	'rossz modorú'
<i>okos</i>	'eszes'	–	<i>oktalan</i>	'értelemmel nem bíró; ok nélküli'
<i>otthonos</i>	'barátságos, meghitt'	–	<i>otthontalan</i>	'akinek nincs otthona'
<i>pofás</i>	'pufók arcú'	–	<i>pofátlan</i>	'pimasz, szemtelen'
<i>számos</i>	'sok'	–	<i>számtalan</i>	'sok'
<i>szemes</i>	'szemfüles'	–	<i>szemtelen</i>	'kihívó, tolakodó'
<i>szíves</i>	'barátságos, jóindulatú'	–	<i>szívtelen</i>	'részvét és szeretet nélküli'

Furcsa szeszélye a nyelvnek, hogy két egymás mellett megférő, sőt gyakran együtt járó tulajdonságot ellentétes értelmű képzők segítségével fejezünk ki, például *De csinos ez a csintalan lány!*, *Milyen kedves ez a kedvetlen ember!*. A *csinos* – *csintalan*, *kedves* – *kedvetlen* stb. ma már csak morfológiailag alkotnak oppozíciót, egykori szemantikai oppozíciójuk ('rendes ↔ rendetlen'; 'kedélyes, hangulatos ↔ kedélytelen, hangulattalan') elhomályosult.

A *híres* – *hirtelen* szópár tagjai sem alkotnak ellentétpárt. Jelentésük nagyon eltávolodott egymástól (amit az is mutat, hogy a *hirtelen* *i*-je megrövidült), noha mindkét származékszó a *hír* főnévből keletkezett, melynek eredeti jelentése a '(friss) értesülés, értesítés valamiről' lehetett (TESz 2: 116). A *hirtelen* fosztóképzős forma eredetileg 'hír, tudomás nélküli' volt, ebből fejlődött ki a 'váratlan(ul), gyors(an)' jelentés: ami ugyanis hír nélkül, előzetes tudtunk nélkül történik, az váratlan számunkra. A nyelvtörténet tanúsága szerint a régiségben létezett a *hír* főnév *-etlen* fosztóképzős változata, a *híretlen* is (1585: „incelebris: Nem híres, *híretlen* neuetlen”: Cal. 518), de nem tudott gyökeret verni (vö. TESz 2: 118). A nyelvjárásokban (Barslédec) még mindig élő *hirtelen* forma azért bír különleges értékkel, mert benne a fosztóképző eredetibb formája (a *-tal*) őrződött meg.

Az *idős* ('öreg') – *idétlen* (1. 'koraszülött; gyámoltalan, ügyetlen' 2. 'kellemetlenül torz' <hang> 3. 'bántóan ostoba, otromba, ízléstelen' <tréfa>) derivátumok jelentései is nagyon eltávolodtak egymástól. Az *idétlen* az *idő* főnév régi *idé-* tőváltozatából jött létre. Az *idő* tőből alakult származékoktól (*idős*, *időz*, *időzít*, *időtlen*) valószínűleg alaki különbözősége következtében szigetelődött el jelentésileg is (vö. TESz 2: 187).

Külön említést érdemel a *számos* – *számtalan*, *szemes* – *szemtelen*, *modoros* – *modortalan* derivátumok szemantikai kapcsolata. Ezek a – képzésük szerint ellentétes — szópárok szemantikailag ugyanis inkább szinonímái egymásnak.

A *számos* határozatlan számnévi ('sok') jelentésben szinonímája a szintén határozatlan számnévként használt *számtalannak*: *számos esetben* = *számtalan esetben* ('sokszor'), *számos siker* = *számtalan siker* ('sok siker'). A fosztóképzős mellékneveknek nagyító (pozitív és negatív) fokozó értelemben történő használata nem példa nélküli: *éktelen* (*harag*), *féktelen* (*magaviselet*), *feneketlen* (*tó, gyomor*), *határtalan* (*gyűlölet, lelkesedés*), *végtelen* (*szeretet, gyűlölet*) stb.

A *szemes* a népnyelvben a 'kedvező lehetőségeket hamar felismerő és azokat kihasználó; szemfüles élelmes' embert jelenti (*szemesnek áll a világ!*), s ilyen értelemben szemantikailag rokona a *szemtelen* fosztóképzős származéknak. Ez utóbbi meglehetősen pejoratív, rosszállást kifejező szó, tudniillik: 1. 'sértő módon tiszteletlen vagy bántóan kihívó, tolakodó', 2. 'az aljasságig gátlástalan, erkölcstelen' 3. 'az ember nyugalmit gyakori közeledésével háborító' <állat> (ÉrtSz. 1972: 1270). A két derivátum tehát szemantikailag nem antoníma-, hanem szinonimapárt alkot. A részben mezőgazdasági szakszóként 'szemekből álló' (termés: kukorica, takarmány), illetve a *szemes bors*, *szemes kávé* jelentés szemantikai ellentétpárját morfológiailag nem, csak körülírással lehet kifejezni: 'meg nem tört, le nem örölt, le nem darált'.

A *modoros* ('erőltetett, mesterkéltséggel, stílusú' <színész, viselkedés>) és a *modortalan* ('rossz modorú' <válasz>) pejoratív használatú melléknevek jelentésükben kváziszinonímák.

Még speciálisabb a *kies* – *kietlen* szópár szemantikai kapcsolata: ezek egyszerre lehetnek antonímái és szinonímái egymásnak, ugyanis a *kies*-nek az általánosabb 1. 'barátságos, kedves', 2. 'kellemes látványt nyújtó, vonzó' (*táj, vidék*) jelentése mellett a TESz közöl egy harmadik – ugyan ritkábban használatos – jelentést is: 'lakatlan, félreeső, elhagyatott' (*táj, vidék*), amely a *kietlen* derivátum 'puszta, sivár, elhagyott' jelentésével mutat szoros kapcsolatot. A *kies* 3. jelentése a TESz szerint téves szóhasználat eredménye lehet; a szótévesztésben számolhatunk a *kieső* 'félreeső' (paroníma) hatásával.

2.3.4. Külön figyelmet érdemelnek a szóhasadás következtében létrejött úgynevezett fosztóképzős dublettek és szemantikai ellentétpárjaik. Fosztóképzős dublettek akkor jönnek létre, ha ugyanaz az alapszó a képzőnek mindkét alakváltozatát felveszi; ilyenkor egy magánhangzós végű teljes és egy mássalhangzós végű csonka tőalak áll szemben egymással. Mivel a nyelv a kettős alakokat általában nem hagyja funkciótlannak, így e párhuzamos alakok jelentése és használati köre is rendszerint elkülönül egymástól. Ilyen típusú fosztóképzős szópárok bőven akadnak nyelvünkben, például *álomtalan* ~ *álmatlan*, *gondtalan* ~ *gondatlan*, *íztelen* ~ *ízetlen*, *pártalan* ~ *páratlan*, *tárgytalan* ~ *tárgyatlan*, *tudattalan* ~ *tudatlan* stb. Az -(V)s képzős melléknév szemantikailag a dublettnek csak az egyik tagjával áll antoním kapcsolatban, pl.

– *gondos* ('lelkiismeretes, alapos') ↔ *gondatlan* ('lelkiismeretlen, felületlen, hanyag'); *gondtalan* ('gondoktól nem háborított, gond nélküli'),

– *tárgyas* ('aminek nyelvtani tárgya van, lehet') ↔ *tárgyatlan* ('aminek nem lehet nyelvtani tárgya'); *tárgytalan* ('ami érvényét, időszerejét veszítette'),

– *tudatos* ('a tudat részvételével végbemenő') ↔ *tudattalan* ('a tudat részvétele nélkül végbemenő'); *tudatlan* ('valamilyen téren csekély tulajdonsággal rendelkező').

2.3.5. Az ellentétpárok szoros kapcsolatát, asszociációs kölcsönhatását tükrözik az *alkalmatos* ('alkalmas'), *kellemetes* ('kellemes; kellemetlen'), *szemérmes* ('túlzottan vagy színleg szemérmes') alakok, amelyekben világosan felismerhető az ellentétpár fosztóképzős tagja. E keresztezéssel létrehozott alakok jelentése is hibrid, felemás: szövegkörnyezettől, stílushasználatától függően ellátottságot és hiányt is kifejezhet.

SZAKIRODALOM

- Bartos Tibor 2002. Magyar szótár. *Egymást magyarázó szavak és fordulatok tára*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 112–4.
- Juhász József–Szóke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós (szerk.) 1978. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 1999. *Jelentélmélet*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. *Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc–Ladányi Mária 2000. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer 2000: 165–214.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2003. *A magyar nyelv kézikönyve*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Laczkó Tibor 2000. Zárójelezési paradoxonok. In: Kiefer 2000: 619–51.
- Nádasdy Ádám 1999. Az ellentét három fajtája a nyelvben. In: Kálmán László–Nádasdy Ádám 1999. *Három percesek a nyelvről*. Osiris Kiadó, Budapest. 70–1.
- O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva 1978. *Magyar szinonimaszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

H. Varga Márta

SUMMARY

H. Varga, Márta

Semantic opposites of denominal privative adjectives meaning 'lack'

Antonyms – just like synonyms and homonyms – may affect each other's meanings, even though opposition does not have as important a role in meaning specification as synonymy or homonymy does.

In forming pairs of opposites, both concrete and abstract ones, an important role is played by derivational suffixes of opposite functions. Denominal privative adjectives in *-tlAn* denoting 'lacking something' tend to contrast semantically with adjectives carrying the suffix *-(V)s* meaning 'being supplied with something' and/or with constructions suffixed by *-(j)Ú*, closely related to the former. Available definitions of the uses of *-(V)s* and *-(j)Ú* suggest that the privative forms should only contrast semantically with derivatives involving *-(V)s*, in view of the fact that it is only a "part – whole" relationship that makes it possible to detach the "part" from the "whole". Indeed, a prerequisite of the use of a privative suffix is that the "part" should be an alienable part or property of the possessive argument bearing the subject role.

The aim of this paper is a presentation and semantic analysis of pairs of antonyms, as well as their classification into categories based on the various notions of opposites (exclusive opposition, converseness, difference in degree) in semiotics. The author gives a detailed account of pairs of words in *-tlAn* vs. *-(V)s* derived from the same stem and hence antonymous in terms of the original semantics of their suffixes, noting that such derivatives in some cases have deviated from their original meanings (e.g., *csinos* 'pretty' – *csintalan* 'naughty', *kedves* 'kind' – *kedvetlen* 'dispirited', *szemes* 'cute' – *szemtelen* 'impertinent'), and she devotes special attention to privative doublets (emerging due to semantic fission) and their opposites (e.g., *álomtalan* 'dreamless' / *álmatlan* 'sleepless' – *álmos* 'sleepy', *gondtalan* 'carefree' / *gondatlan* 'careless' – *gondos* 'careful').